

ми навчання» (9-10 листопада 2010 р., м. Полтава). – Полтава, ПНПУ. – Полтава, 2011. – № 11. – С. 191–195.

4. Теорія та практика змішаного навчання : [монографія] / [В.М. Кухаренко, С.М. Березенська, К.Л. Бугайчук та ін.] ; за ред. В.М. Кухаренка. – Харків : «Міськдрук», НТУ «ХП», 2016. – 284 с.

5. Якиманская И.С. Требования к учебным программам, ориентированным на личностное развитие школьников / И. Якиманская // Вопросы психологи – 1994. – № 2. – С. 64–78.

6. Goete: Governance of Educational Trajectories in Europe : [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.goete.eu/glossary>.

7. Google Trends : [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://trends.google.com/trends/explore?date=2007-01-01%20>

2017-06-30&q=learning%20path,learning%20trajectories,trajectories%20educativa.

8. McMullin P. Onwards or Upwards? Pathways and persistent inequality in the United Kingdom's comprehensive education system : Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of Political and Social Sciences of the European University Institute, Florence, 2016, 223 p.

9. STYLE: Strategic Transitions For Youth Labour In Europe : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.style-research.eu/resource-centre/glossary/educational-trajectories>.

10. Walther, Andreas; Parreira do Amaral, Marcelo; Cuconato, Morena; Dale, Roger (Eds.) (2016): Governance of Educational Trajectories in Europe: Pathways, Policy and Practice. London, New Delhi, New York, Sidney: Bloomsbury. ISBN: 978-1-4725-8952-1.

УДК 159.921.1:159.922.62:377.4

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК-ПЕДАГОГІВ

Томчук М.І., д. психол. н., професор,
завідувач кафедри психології
КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»

Томчук С.М., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології
КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»

Статтю присвячено психологічному аналізу особливостей професійної самореалізації жінок-педагогів на різних етапах періоду дорослості: мотивації успіху, задоволеності працею, прагнення до саморозвитку та ін.

Ключові слова: професія, педагог, самореалізація, жінка, мотивація успіху.

Статья посвящена психологическому анализу особенностей профессиональной самореализации женщин-педагогов: мотивации успеха, удовлетворенности трудом, стремления к саморазвитию и др.

Ключевые слова: профессия, педагог, самореализация, женщина, мотивация успеха.

Tomchuk M.I., Tomchuk S.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PROFESSIONAL SELF-REALIZATION OF WOMEN-PEDAGOGES

The article is devoted to the analysis of particularities of self realization of woman teachers at different periods of adolescence: the motivation of success, being satisfied with their jobs, their necessity to self development etc.

Key words: profession, teacher, self-realization, woman, motivation of success.

Постановка проблеми. У нинішній складній соціально-економічній ситуації, що склалась в українському суспільстві, пошук роботи, шляхів професійної самореалізації особистості в дорослому віці є досить актуальною науково-практичною та психологічною проблемою. Важливість дослідження процесу самореалізації особистості на етапі зрілості обумовлено тим, що саме цей вік є періодом найвищого духовного, інтелектуального, професійного зростання людини.

Згідно з міжнародною класифікацією вікових періодів дорослість – це вік 36–60 років. Він характеризується гетерохронністю в психічному, професійному розвитку і залежить від закономірностей і системи внутрішніх протиріч у формуванні індивіда [8, с. 136]. У періоді дорослості відбувається інтеграція, консолідація соціальних і професійних ролей. Зрілість можна назвати віком практичного, професійного становлення людини. Разом з тим, у залежності від обраного особистістю фаху, соціальної

та особистісної значущості професії процес самореалізації індивіда буде проходити, на нашу думку, по-різному.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різних аспектах зазначену проблему досліджували такі вітчизняні вчені, як П.Є. Астаф'єв, Л.І. Божович, М.Б. Гасюк [3], С.Д. Павличко [9], А.В. Петровський, В.М. Ямницький та ін.

Представляє значний науково-практичний інтерес дослідження процесу професійного самовизначення, самореалізації у педагогів, оскільки дана професія є найбільш соціально-значущою серед інших.

Постановка завдання. Найбільша частина педагогів загальноосвітніх шкіл – це жінки. Саме тому метою нашого теоретико-експериментального дослідження було вивчення психологічних особливостей професійної самореалізації жінок-педагогів у періоді дорослості. Вибіркою у дослідженні слугували педагоги, які проходили підвищення кваліфікації у Вінницькій академії неперервної освіти. Дослідження проводилось протягом 2016-2017 років. Експериментальна вибірка склала 400 осіб.

В якості психологічного інструментарію дослідження було використано комплекс наступних методів та методик: спостереження, бесіди, інтерв'ю, анкетування, аналіз результатів професійної діяльності педагогів, тестування. В якості тестів використані наступні: на вивчення «Рівня онтогенетичної рефлексії», «Мотивації успіху і боязні невдач» (методика А. О. Реана), на дослідження «Інтегральної задоволеності працею» (автори Козлов В. В., Мануйлов Г. М., Фетіскін Н. П.), рівня самоактуалізації особистості за методикою Альошина Ю. М., Гозман Л. Б., Кроз М. К.) та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами констатувального дослідження нам вдалося виокремити певні психологічні особливості професійної самореалізації жінок-педагогів. На основі анкетування, бесід з респондентами встановлено, що професійна педагогічна діяльність дає їм можливість досягнути зрілої громадянської та соціальної позиції, відповідальності (про це заявило 88% опитаних); підтримувати оптимальний життєвий рівень (62%); навчитися надавати допомогу іншим (дітям, батькам) досягнути певного особистісного розвитку (76%); пристосуватись до непростого соціального оточення та спілкування в ньому (86%); самореалізуватись як особистості (про це заявило лише 54% жінок-педагогів). Останній показник засвідчив про те, що жінки-педагоги в періоді дорослості не в повній мірі використовують у професійній діяльності можливості

для особистісної, фахової самореалізації та розвитку. За рейтинговим розподілом причинами цього вони називають переобтяженість громадськими дорученнями, шкільними справами, які напряму не пов'язані з їх діяльністю як учителя-предметника (громадські обов'язки, класне керівництво, організація факультативів, участь у роботі різних вчительських, суспільних об'єднань та ін.). На друге за вагомістю місце вони ставлять переобтяженість справами сім'ї. До причин, що знижують можливість їх професійної самореалізації, відносять також відсутність, на їх думку, об'єктивних умов (Інтернету, спеціальної літератури, науково-педагогічної бібліотеки, віддаленість школи від районного, обласного центру тощо). Старші за віком педагоги у багатьох випадках серед причин, що не дають можливості їм у повній мірі професійно реалізуватись, називають ще й вік, індивідуальні проблеми. Проте, як засвідчив проведений нами аналіз, останні чинники є не об'єктивними, а переважно мають суб'єктивний, часто нічим невиправданий характер. У цьому випадку у педагогів спрацьовує певний психологічний захист з метою збереження робочого місця та продовження педагогічної діяльності.

На основі аналізу інших наукових досліджень (Б. Гарднер, А. Менегетті [7] та ін.) встановлено, що справжнє особистісне та професійне становлення людини можливе у зрілому віці. Ми погоджуємося з думкою вищезазначених авторів про те, що жінці значно важче, ніж чоловіку, ефективно поєднувати подружнє життя, кар'єру та материнство, особливо у період юності чи раннього дорослого віку. Зазвичай це стає можливим лише у зрілому віці. Прагнення до самореалізації та самовдосконалення особистості може бути досягнуто лише після 30 років, що зумовлено появою вікової самодостатності та автономності, яка проявляється у володінні собою та своєю долею (Ш.М. Берн [2]).

Є.О. Клімовим [5], велика увага приділяється професійній реалізації особистості. Важливою в його періодизації є фаза інтернала – становлення професіонала, який надійно та успішно виконує свої професійні обов'язки. Як засвідчили результати аналізу категорії життєтворчості, дослідники пов'язують її з особливою спрямованістю зрілої, адаптованої особистості. Такі характеристики притаманні особливому періоду життя людини, періоду найвищих досягнень, віковій межі якого припадають на життєвий проміжок повністю сформованої, всебічно розвиненої особистості й варіюють від ранньої до середньої, а по-

декуди, навіть пізньої дорослості (О.О. Бодальов, А.О. Деркач, Л.Е. Орбан-Лембрик, Н.І. Пов'якель та ін.) Досягнення високих рівнів розвитку в зрілому віці є можливим унаслідок того, що психічні функції особистості знаходяться в умовах оптимального навантаження, підсиленої мотивації, операційних перетворень, що свідчить на користь обрання вікового періоду дорослості як оптимального в контексті дослідження життєтворчості особистості. Переважна більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників поділяють ідею обумовленості процесу розвитку в дорослому віці життєвими кризами: здатність реагувати на зміни та успішно адаптуватися до нових умов розглядається як один із критеріїв зрілості; позитивне подолання протиріч і труднощів складає підґрунтя дорослої діяльності (Г. Крайг, А.О. Реан, Т.М. Титаренко та ін.) Важливим в психології життєтворчої активності особистості є вивчення професійної самореалізації як процесу досягнення найвищого ступеня розвитку у періоді дорослості. Регуляція активності особистості на цьому етапі супроводжується різними кризами, що можуть впливати на зміну професійної діяльності. Саме дорослий вік – це не тільки період особистісних та професійних досягнень, аналізу та переоцінки цінностей, зміни пріоритетів і, як наслідок, проявів притаманних цьому віку життєвих криз [3, с. 17]. Нами проведено вивчення таких типів для жінок-педагогів криз.

Так, наприклад, нами виявлено, що криза нереалізованості виникає в тому випадку, коли у педагогів, намічена раніше життєва програма не виконана, коли вони незадоволені продуктивністю свого життя, не бачать, чи недооцінюють свої досягнення, суттєві у минулому події, які впливають на сьогоднішнє і майбутнє життя. Серед опитаних нами респондентів таких осіб виявлено близько 40%.

У окремих педагогів-жінок проявляється навіть криза спустошеності (виявлена у 14% жінок-педагогів). І вона виникає тоді, коли людина слабо уявляє собі актуальні зв'язки, що ведуть від минулого через сьогодні до майбутнього. Такий педагог може усвідомлювати важливі і значимі досягнення у своєму житті, але на майбутнє він не ставить конкретної мети, яка б приваблювала його.

Окремі автори вказують й на кризу безперспективності, яка характеризується слабким усвідомленням потенційних зв'язків подій, проектів, планів на майбутнє. У людини є й активність, і досягнення, і цінні особистісні риси, але вона не може будувати нових життєвих програм, самов-

досконалюватися, самореалізовувати себе в різних ролях [4, с. 104]. Серед дорослих жінок-педагогів таких нами виявлено майже чверть.

В окремих педагогів виявлена й криза особистісної автономії, яка пов'язана з втратою чи обмеженням власної свободи (про це заявило 18% опитаних). Дуже часто це зумовлено автократичним, авторитарним стилем спілкування з керівниками шкільного колективу.

Криза самореалізації у педагогів може виникати за цілої низки обставин, які унеможливають нормальну, звичайну самореалізацію людини. Нами встановлені такі чинники. Серед них – надмірна регламентація і контроль роботи педагога, формалізм, «паперотворчість» (про це заявило 88% педагогів), втрата роботи, місця проживання, вихід на пенсію (40%), деструктивний тип стосунків у шкільному колективі (50%), узурпація керівником влади (30%) та ін.

Перехід від ранньої до середньої дорослості характеризується кризою 37–40 років, яка має назву кризи середини життя. Вона полягає в остаточному переосмисленні планів життя, співвідношенні їх з реальністю і корегуванні особистісних рис. Криза середини життя у жінок має свої особливості. Зміни в життєвих цінностях пов'язані найчастіше з сімейним циклом, етапами професійного шляху, а не з передбачуваними віковими змінами. Згідно з даними інших авторів, у період зрілості відбувається вирівнювання темпів розвитку окремих сторін особистості. Для всіх сфер життя (професійній, емоційній, особистісній, соціальній тощо) характерне потужне прагнення до особистісної емансипації, до самовираження [2].

Передпенсійний вік, факт виходу педагога на пенсію, як виявлено нами, призводить також до певної кризи. Цей період життя характеризується зниженням фізичних і когнітивних функцій, послабленням інтересів. Криза завершується успішно, якщо людина, аналізуючи своє життя, задоволена ним, вбачає в ньому сенс, приймає його таким, яким воно є. Але якщо людина у віці пізньої дорослості вважає своє життя марною тратою сил та часом втрачених можливостей, інтеграція не відбувається. Стан такої людини можна назвати відчаєм, депресією, у неї спостерігається соціальна ізоляція, зростає тривожність, страх перед подальшим життям. З такими проблемами до викладачів кафедри психології Вінницької академії неперервної освіти звертається майже половина педагогів передпенсійного та пенсійного віку. Аль-

тернативною позицією для більшості з них є прагнення до спокою, стабільності (вони краще здійснюються у трудовій діяльності, творчості через самоповагу і високий статус педагога в школі, громаді).

Психологічний простір самореалізації та становлення особистості жінки, становище якої є відображенням суспільної ситуації і культури «потребують серйозного наукового аналізу, який би включав культурні стереотипи, цінності, моделі поведінки жінки, відображення чоловічих і жіночих ролей <...>» [9, с. 233]. Внаслідок наявності основної фундаментальної біологічної відмінності між жінками і чоловіками – здатності до виношування та народження дітей – та в силу існування цілої низки соціальних умов, що впливають на процес особистісного становлення жінки, її самореалізація має ряд особливостей.

За результатами узагальнення досліджень інших авторів можна зробити висновок, що жінки вважають, що професія із «чоловічим домінуванням» надає їм менше можливостей для кар'єрного росту, ніж професії з «жіночим домінуванням». Вченими отримані дані про те, що жінки більш ніж чоловіки, схильні планувати власну кар'єру. Більш чітким є і прогнозування ними кар'єрної успішності [9]. Проте за нашим дослідженням виявлено, що жінки-педагоги частіше ніж чоловіки є пасивними у плануванні професійної кар'єри. Виявлено декілька факторів, які визначають те, чи буде жінка-педагог прагнути кар'єрного росту: це, насамперед, вік вступу до шлюбу, економічне становище чоловіка, його погляди на працюючих жінок тощо.

Також науковці відзначають наявність гендерних відмінностей перебігу кризи середини життя. На думку вітчизняних вчених, цей період характеризується такими ознаками: зміною соціального та психологічного простору в житті людини (Г.С. Абрамова), підведенням підсумків і звільненням від ілюзій (Б.С. Братусь, О.В. Хухлаєва), усвідомленням «розриву» особистого і загальнолюдського сенсу життя (В.І. Слободчиков), трансформацією образу «Я» та системи відносин (Б.С. Братусь, В.І. Слободчиков), нереалізованою суб'єктністю, відсутністю втілення програми життєвої перспективи (Р.А. Ахмеров, М.В. Єрмолаєва) тощо. Зміни в життєвих цінностях жінок-педагогів також пов'язані найчастіше із сімейним життям, етапами професійного шляху, віковими змінами. Це означає, що ключові події у сімейній та професійній сфері мотивують вибір певного статусу і способу життя жінок зрілого віку.

Проте вікові зміни не є настільки визначальними у формуванні мотиваційної структури жінки, як сім'я і робота. Тим не менше для педагога-жінки вони представляються більш значущими, ніж для чоловіка. Так, жінка, яка планує народження дітей протягом періоду зрілості, часто робить це для того, щоб досягти успіху в кар'єрі, і навпаки, жінка, яка створює сім'ю в юному віці, отримує значну кількість вільного часу, щоб займатися самовдосконаленням в особистому та професійному плані у зрілому віці, коли дорослі діти покидають батьківський дім. Жінки більше ніж чоловіки, реагують на фізичне старіння. Тому збереження зовнішньої привабливості та підтримка фізичної форми також є однією з основних потреб багатьох жінок після сорока років [6].

Нами на основі дослідження виокремлено чотири типи поведінки жінок-педагогів в періоді середньої дорослості. На цей період у нашій вибірці припало найбільше респондентів (200 осіб). В результаті нами виділені такі типи поведінки жінок-педагогів цього віку:

1. «Звичайні педагоги-жінки» – несуть відповідальність за власне майбутнє та майбутнє вихованців, визначають себе через виконуваними службові, громадські обов'язки, сімейні ролі, для них характерне почуття відповідальності, певного жалю щодо прийнятих в минулому окремих рішень та нереалізованих власних можливостей;

2. «Педагоги-ініціатори, творчі педагоги», для яких педагогічна діяльність є способом професійної самореалізації, вони здебільшого не бояться труднощів на шляху до досягнення життєвої мети, проявляють активність, знаходяться у творчому пошуку;

3. «Експансивні педагоги» – для них характерна часта зміна захоплень, педагогічного фаху, стилю поведінки;

4. «Пасивні педагоги-жінки» (їх виявлено дуже мало) – працюють безініціативно, малотворчо, очікують постійних вказівок, недостатньо працюють над своїм професійним вдосконаленням;

5. «Нестабільні, суперечливі педагоги-жінки» - часто проявляють себе на початку або ж наприкінці професійної діяльності, що пов'язано з певними внутрішньоособистісними конфліктами, протиріччями, нереалізованістю мети тощо.

Нами проведено експериментальне дослідження з вивчення рівнів професійної самореалізації жінок-педагогів різного віку. Його результати представлені в Таблиці 1.

Як видно з табл. 1., по мірі отримання жінкою-педагогом професійного досвіду, задоволеність працею суттєво зростає. Цьому сприяє і покращення мотивації до успіху, яка динамічно зростає аж до передпенсійного віку. У пенсійному та передпенсійному віці жінки-педагоги вже не настільки, як раніше, прагнуть до кар'єр-

ного росту, професійної самореалізації, проте більшість з них планує якнайдовше працювати на посаді, діяти в освітянському колективі.

Проведено також дослідження рівня особистісної самоактуалізації за методикою Альошиної Ю., Гозман Л., Кроз М. на вибірці жінок-педагогів зрілого віку.

Таблиця 1

Особливості професійної самореалізації жінок-педагогів у залежності від віку (n=200)

Показники професійної самореалізації	Рівні розвитку	Вік педагогів-жінок (у %)		
		25–35 років (n=100)	36–50 років (n=200)	50–65 років (n=100)
Задоволеність працею	Високий	24,0	56,0	57,0
	Середній	43,0	36,5	40,0
	Низький	33,0	7,5	3,0
Мотивація на успіх	Високий	47,0	52,0	27,0
	Середній	32,0	40,0	40,0
	Низький	21,0	8,0	33,0
Суб'єктивне благополуччя	Високий	12,0	20,5	24,0
	Середній	80,0	75,5	72,0
	Низький	8,0	4,0	4,0

Таблиця 2

Особливості розвитку показників самоактуалізації у жінок-педагогів віком 36-50 років (n=200)

Показники самоактуалізації педагога	Рівні сформованості (у %)		
	Високий	Середній	Низький
Орієнтація в часі	30,5	50,0	19,5
Підтримка	12,0	78,5	9,5
Ціннісні орієнтації	28,5	60,0	11,5
Гнучкість поведінки	40,0	52,0	8,0
Сензитивність	20,0	48,5	31,5
Спонтанність	11,0	33,0	56,0
Самоповага	42,5	54,5	3,0
Самоприйняття	30,0	56,0	14,0
Контактність	52,0	44,5	3,5
Пізнавальні потреби	38,0	56,0	6,0
Креативність	24,0	64,5	11,5

Таблиця 3

Сформованість готовності до професійної діяльності у жінок-педагогів зрілого віку (n=200)

Показники професійної готовності	Рівні сформованості (у %)		
	Високий	Середній	Низький
Професійна компетентність	39,0	45,0	16,0
Професійна спрямованість:	51,0	40,0	9,0
Професійна самореалізація	40,0	48,5	11,5

Методика дозволила нам виявити сукупність психологічних показників, які також інтегрально свідчать про особливості їхньої професійної самореалізації. Вивчалися такі показники як орієнтування в часі, цінності, гнучкість поведінки, сензитивність, спонтанність, самоповага, самоприйняття, прийняття агресії, контактність, пізнавальні потреби, креативність та ін. Результати такого дослідження з найважливіших для педагога показників самореалізації наведені нами у табл. 2.

Як видно з табл. 2. більшість жінок-педагогів мають сформовані особистісні показники самоактуалізації, які дозволяють їм успішно виконувати професійну діяльність. Високі показники розвитку в них мають ті особистісні якості, які є одночасно важливими педагогічними здібностями: контактність, креативність, гнучкість поведінки, пізнавальні потреби, інтереси та ін. Разом з тим, на нашу думку, дещо завищений у педагогів рівень розвитку самоповаги, занижена сензитивність, не завжди адекватне самоприйняття. Все це свідчить про певні психологічні проблеми у процесі професійної підготовки та самореалізації педагогів та необхідності розробки спеціальної програми психокорекції їхніх особистісних якостей у періоді зрілої дорослості.

Узагальнивши дані, отримані у нашому дослідженні, були виокремлені наступні показники професійної здатності, готовності до діяльності жінок-педагогів: професійна компетентність, професійна спрямованість, та професійна самореалізація. Результати вивчення рівнів їх сформованості у жінок-педагогів зведені нами в табл. 3.

Аналіз наведених результатів дослідження (табл. 3) засвідчує, що за більшістю досліджуваних показників рівень професійної готовності до професійної діяльності, здатності до фахової самореалізації жінок-педагогів зрілого віку в цілому може бути охарактеризований як дещо вищий за середній.

Враховуючи те, що значна частина показників професійної самореалізації знаходиться в зоні середніх значень, досягнутий рівень професійної самореалізації жінок-педагогів зрілого віку можна вважати

не цілком достатнім для розв'язання тих завдань, які сьогодні суспільство ставить перед українською освітою.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, можна зробити висновок, що перед керівниками, викладачами вищих педагогічних навчальних закладів, психологами постала проблема покращення процесу формування у студентів-педагогів, вчителів шкіл психологічної готовності до постійної професійної самореалізації шляхом формування стійкої, усвідомленої мотивації до фахового зростання, постійного вдосконалення педагогічної компетентності та розвитку їх особистісного потенціалу щодо самореалізації. Це і стане предметом наших подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берн Ш.М. Гендерная психология: [монография] / Ш.М. Берн.- СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – 320 с.
2. Вікова та педагогічна психологія: [навч. посіб.] / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
3. Гасюк М.Б. Психологічні особливості самоактуалізації сучасної жінки: автореф. дис.... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Гасюк Мирослава Богданівна; Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ. – 2003. – 20 с.
4. Деркач А.А. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности / А.А. Деркач, Л.Э. Орбан; Рос. Акад. Гос. Службы при Президенте РФ. – М., 1995. – 208 с.
5. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А.Климов. – М. : ИН-т практической психологии, Воронеж: МОДЭК, 1996. – 400 с.
6. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с.
7. Менегетти А. Женщина третьего тысячелетия / А. Менегетти. – М. : ННБФ «Онтопсихология», 2002. – 256 с.
8. Моргун В.Ф. Кризові та еволюційні періоди розвитку особистості від народження до смерті: психологія людської долі / В.Ф. Моргун; ред. А.М. Бойко // Єдність педагогіки і психології у цілісному навчально-виховному процесі: матер. Всеукраїнської науково-практичної конференції (4-5 квітня 1995 р.). – Полтава. – 1995. – С. 135–139.
9. Павличко С.Д. Фемінізм / С.Д. Павличко. – К. : Основи, 2002. – 322 с.